

The Journal of Academic Social Science Studies

International Journal of Social Science

Volume 5 Issue 3, p. 183-192, June 2012

ORTAÇAĞ'DA TÜRKLERDE BİLGİNİN VARLIĞI

THE EXISTENCE OF KNOWLEDGE IN TURKS IN THE MIDDLE AGES

Yrd. Doç. Dr. Mehmet ÖZMENLİ

Giresun Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, İlköğretim Bölümü, Sosyal Bilgiler Öğretmenliği

Absract

The Middle Ages encompasses a period in which two diverse advancements occurred. This is valid for two culture geographies where many issues have been handled. One of them is the West, in other words the Europe which was far from science and ruled via narrow minded church rules in an overwhelmingly Christian population, and the other is the Asia where Eastern people lived, reached the peak and developed because of the rise of Islam in the 7th century and with the effect of other beliefs. Among Turks who had a unique place in eastern societies, education and teaching reached the peak during the Islamic period in the Middle Ages. From the ancient times Turks who had peculiar institutes and methods to convey knowledge, have given numerously precious works in all the fields of science and knowledge. Their writing system began with petroglyphic writing matured via Orkhon *inscriptions* and reached a technical dimension by means of *Uyghur writing*. They have produced many scientific works using Arabic alphabet. They have presented humanity much information about many topics such as the creation, legal systems, handcrafts and military methods.

Key words: Knowledge, petroglyphic, custom, *Tarıq*, the Middle Ages.

Öz

Ortaçağ; insanlığın iki farklı gelişmişliğinin yaşandığı bir zaman dilimini içermektedir. Bu tespiti doğal olarak hakkında çok konuların kaleme alındığı iki farklı kültür coğrafyası için kullanılmaktadır. Biri batı ki, tam anlamıyla bilimden uzak ve bağınaz kilise kuralları ile yönetilen Hristiyan toplulukların ağırlıklı olduğu Avrupa, diğeri farklı inançların etkisi ile sıçrama gerçekleştiren ve VII. yüzyılda ortaya çıkan İslâm ile zirve yapan doğu toplumlarının yaşadığı Asya. Doğu toplumları içerisinde istisna bir konuma sahip olan Türklerde ortaçağ'da eğitim öğretim ise İslam çağında zirve

yapmıştır. Eskiçağlarından beri getirdikleri kurum gibi olmayan ama bilgi aktarma metotları kendilerine has olan Türkler, ilmin bütün sahalarında mükemmel eserler vermişlerdir. Petroglif yazı ile başlayan yazı sistemleri Orhun yazısı ile olgunlaşmış ve Uygur yazısı ile teknik boyuta ulaşmıştır. Arap yazısı ile birçok bilimsel eserler vermişlerdir. Yaratılışın nasıl gerçekleştiğinden, hukuk sistemlerine, el sanatlarından, askeri usullere kadar birçok alanda insanlığa örnek olacak bilgiler sunmuşlardır.

Anahtar Kelimeler: Bilgi, Petroglif, Töre, Tarık, Ortaçağ.

Giriş

Eğitim; Latince'de “*Educate*” mastarının isim sekli olan “*Education*” sözcüğünün Türkçe karşılığıdır. (Binbaşoğlu, 1988, 2) Sözlükte, büyütmek, yetiştirmek, geliştirmek gibi anlamlara gelir (TDK, 1988, 677). Terim olarak ise; “Bireyin davranışlarında, kendi yaşantısı yoluyla istendik yönde değişme meydana getirme süreci” (Başaran, 1984, 17; Demirel-Kaya, 2007, 5-6; Pala, 2006, 4-5; Fidan-Erden, 1998, 8, Akarsu, 1998, 68; Öncül, 2000, 391) veya “Bireyin davranışında, kendi yaşantıları yoluyla ve kasıtlı olarak istendik değişme meydana getirme *denemeleri* sürecidir” (Tosun, 2005, 19).

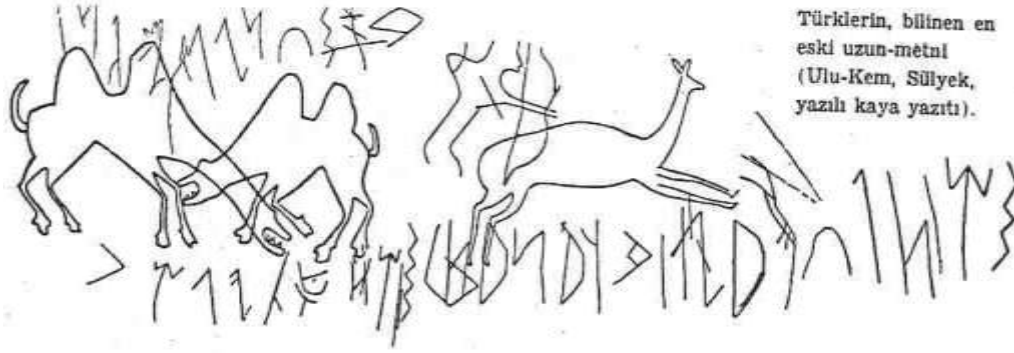
Öğretim ise; bir amaçla teşkilatlı ve düzenli olarak genellikle bir öğretim kurumunda ya da belli bir ortamda öğretmenler tarafından, öğrencilere, araç gereç kullanılarak bilgi aktarılması ve öğretilmesi çalışmalarının tümüdür. Başka deyişle öğretim öğrenmenin gerçekleşmesi için girişilen düzenli, teşkilatlı, planlı çabaların tümüdür. (Ünalın- Öztürk, 2008, 90)

Türklerde eğitim-öğretimin aile ve obanın yetkin kişinin (Dede Korkut/Aksakal) telkinleri yoluyla olduğu kanaati mevcuttur. Bu kanaat doğru ise birebir eğitim-öğretim olgusunun olduğu bir gerçektir.

Öğretimin en önemli malzemesi olan yazı, Türklerde asırlar öncesinde mevcuttur. Orhun Yazıtları VIII. Yüzyılın ürünü olarak kabul görmektedir. Ancak burada kullanılan yazı türünün bu yüzyılda çıkmış olması söz konusu değildir. Kayalara ya da başka malzemelere çizilmiş olan Petroglif ve süreçte runik yazısı elbette ki bir tarihi geçmişi ifade ettiği gibi bu yazı usullerinin gelişirken topluma öğretildiği ve bunlardan herkesin haberdar olduğu kaçınılmaz bir gerçektir. Doğal olarak da bir aktarılma metodunun olması gereklidir. Bu da Türklerdeki “abc” öğretiminin var olduğunun kanıtıdır. Türk dilinin ses tonlarına uygun fonetik bir alfabenin ortaya konması, okuryazarların arttırılması gibi doğrudan doğruya teorik alanlarda düzenli bir eğitime de ihtiyaç olduğu aşikârdı. Tarihten ibret alınma düşüncesi ile taşlara kazılarak, meskûn mahal meydanlarına dikilen kitabeler, Türk topluluğunda kalabalık bir okur-yazar tabakanın bulunduğu işaret etmektedir. Eski Türkler, öğretim araç ve gereçleri olmadan (hatta olduktan bir süre sonra bile) yazı yazmaya ve kitaba bitig, kâtip ve hattata bitigçi demişlerdir.

Necati Demir bir makalesinde haklı olarak yazıya giden süreci şöyle aktarmaktadır: “Pek çok tarih bilimcisi; insanların yaşadığı olayları, yazının bulunması ile kayda alındığını düşünerek tarihî çağları yazının bulunuşu ile başlatmak hatasına düşmüş veya kasıtlı olarak böyle bir yola gitmiştir. Hâlbuki insanoğlu, yaşadığı olayları, *petroglifler* vasıtasıyla kayalar üzerine nakşetmiştir. Tarih bilimcilerin bu gerçeği neden görmezden geldiği veya göremediği gerçekten merak konusudur. *Petrogliflerden* sonraki aşama, *ideogram* (doğrudan doğruya fikri ifade eden işaret, varlıkların sembolize edildiği ya da bir düşüncenin anlatıldığı çizim)’dir. Daha gelişmiş ve düzenlenmiş biçimi ise *piktogram* (resimyazı)’dır. Piktogram’dan sonraki

aşama *damga* dönemidir. Damgadan dile doğru giden yol, *hece*, *yarı hece* ve *harf* şeklinde gelişmiştir. *Orhun Yazıtları*, bu aşamaların en son noktasıdır. Öğretim yazı yazma ve yazılanları okuma ile başlatıldığına göre Türklerde bir öğretimin varlığı göz ardı edilmemelidir. Türklerin, Çinliler gibi klasik anlamda tarihî bir arşivi olmamıştır. Bu yüzden tarihî hafızası zayıf olarak değerlendirilmiştir. Hâlbuki Türkler, ulaşabildiği her coğrafyaya tarihini, düşüncelerini, yaşayış tarzlarını, inançlarını kayalar üzerine kazımıştır. Kaya üzerine çizilen resim, figür ve yazılar incelendiğinde sosyal ve fen bilimlerinin pek çok alanında binlerce yıl geriye gidilebilmektedir” (Demir, 2009, 6). Acaba bu taşlar üzerine kazınan yazılar bir eğitim-öğretim kurumlarının varlığı olabilir mi? Türklerin egemen olduğu bütün coğrafyalarda bunlara rastlamaktayız. Öyleyse bunların bir aktarılma metotlarının olması gerekmektedir.

Resim 1. (D.Riba, Gravures Rupestres du Val Camonica, fr. Empire, 1984, Paris eserden alınmıştır.)

Üzerindeki yazı karakterleri bariz olduğu için ilk yazıt sayılan Uluğ kem Sülyek Yazıtı yazı geleneğimiz açısından önemlidir (Resim 1). Yenisey’in kollarından biri olan Uluğ Kem’in geçtiği vadilerden biri olan Sülyek’te bulunmuştur (Tuva/Altaylar) (Orkun, 1994, 467,468). M.Ö. 8000’e ait olduğu iddia edilmektedir. Tarihlerde netlik olmasa bile Türklerin bir yazı geleneğinin varlığı Orhun yazıtlarından asırlarca öncesine dayandığı kesindir.

Çok farklı coğrafyalarda geniş bir zaman dilimi içinde Türkler birçok devlet-beylik vb. siyasi yapılar oluşturmuşlardır. Bu siyasi oluşumlar bir öncekinin devamı olmakla birlikte daha geliştirilmiş sistemler ortaya koymuşlardır. Bu da bize bilgi aktarımının olduğunun bir başka kanıtıdır. Yazılı belgelerde uyarı tarzının çokça olması bir tarih metodu olarak da düşünülürse “Öğretici Tarih” metodunun uygulandığının göstergesidir. Yazı öncesine ait efsanelerde kozmogoni yani evrenin yaratılışı ile ilgili anlatılar aslında yeni kuşaklara yönelik bir tarih eğitiminden başka bir şey değildir. Türk destanları da bir tür tarih kitaplarıdır.

Törelî olmak, törelî oturmak, törelî söz söylemek, özellikle Erzurum şehri halkı başta olmak üzere Anadolu Türklüğünün en çok kullandığı tabirlerdir. Hukuk kelimesinin Türk dilindeki karşılığıdır. Hukukun varlığı sistem bilgisinin kanıtıdır.

Bunlara ayrıca, başta at terbiyesi olmak üzere, türlü cinsten hayvan yetiştiricilik, bakım, hastalıklardan koruma veya tıbbi müdahale usullerini öğreten uzmanların ve savaşçı bir millete çeşitli silah, giyim, yiyecek hazırlayan onbinlerce zanaatkârın yetiştirilmesi de ilave edilmelidir. Bunlardan bir kısmı pratik şekilde ustalık-çıraklık tarzında öğretilmektedir (Kafesoğlu, 1984, s. 325).

Türkler hesap bilmektedirler. Ordu tanzim edilirken en kalabalık birim 10.000 kişiden oluşan ve tümen denilendir. Bu on bine kadar hesap bildiklerini ve ondan sonra bir tümen, iki tümen diye hesap yaptıkları görülmektedir.

Pazırık halısının zemininde süvariler, geyik vb hayvan figürleri son derece sanatkârane bir şekilde dokunmuştur. Figürlerin açık ve anlaşılır bir şekilde zemine yerleştirilmesini mümkün kılabilmek için cm^2 ye 36 ilme isabet edecek şekilde çok ince olarak dokunduğu görülmektedir. Yani bir m^2 ye 360.000 Türk ilmesinin (böylece halıda 1.2500.000 ilme sayısı ortaya çıkar) isabet edebileceği bir sıklıkta dokuma öğretimin varlık nedenidir. Günümüzde Rusya'da St. Petersburg Arkeoloji ve Hermitage müzesinde saklanan Pazırık Halısından alınan materyaller Rus ve İsviçre'deki bilim adamları tarafından karbon testine tabi tutulmuş ve çıkan sonuçlar halının M.Ö. 383-200 yılları arasına ait olduğu saptanmıştır.

“Yer ve gök yaratılmadan önce her şey sudan ibaretti, yer yoktu, güneş ile ay da henüz yoktular. O zaman, Tanrıların en yükseği, bütün varlıkların başlangıcı, insanoğullarının ata ve anası Tengere Kayra Kan kendisine benzer bir varlık yaratarak ona (kiji) dedi. Kayra Kan ile kişi su üzerinde iki kara kaz gibi sakin sakin uçarak süzülürlerdi. Fakat kişi bu ebedî sükûnetten memnun değildi. O, Kayra Kan'dan da fazla yükselmek istiyordu. Bu ölçüsüz hareketinden dolayı o, uçma hassasını kaybetti ve derinliklere, dipsiz suya yuvarlandı. Boğulacak dereceye gelince, ihtiyaç karşısında Tengere Kayra Kan'ı (merhametli semayı) yardıma çağırdı. Kayra Kan Kişi'ye derinlikten kalkması için emir verdi, sonra kişinin üzerinde oturarak suya karşı korunabilmesi için Kayra Kan yeri yaratmak istedi, bunun için kişiye, suya dalarak derinliklerden toprak çıkarmasını söyledi ve bu toprağı suyun üzerine serpti” (Sakaoğlu ve Duymaz 2002, 173).

Türklerin yaratılış destanında anlatılan bu olay evrenin durağan değil sürekli genişleyen bir yapıya sahip olduğudur. "Kozmolojik prensip" evrenin makro özelliklerini açıklamakla birlikte, evrenin sınırı olmadığını, bu nedenle Big Bang'ın boşlukta belirli bir noktada değil, aynı anda tüm boşluk boyunca gerçekleştiğini ima eder. XX. Yüzyılın bilim adamlarının tartıştığı bir konuda kanaatimizce Türkler destanlarında belirli ölçüde bilgiler sunmuşlardır.

Klasik Türk eserlerinde ideal insan tipinin nitelik ve öğeleri sıralanırken; düşünmek, aklını kullanmak, bilmek, yapmak ve kılmak davranışlarına birlikte yer verilir. İyi ve üstün bir insan, aklını kullanmalı, düşünmeli, bilmeli, fakat bunlarla yetinmemeli ve bu güzel özellikleri uygulamalarla hayata geçirmelidir. Kutadgu Bilig'de “Bilgili bilgisini dili ile meydana çıkarmazsa, yıllarca yatsa bile bilgisi muhitini aydınlatmaz” (Hacip, 1985, s. 27) ifadesi Türklerin bilgilerini mutlak surette aktarmak zorunda olduklarını telkin eden düşünürlerin sadece bir tanesidir. Bu anlayış sahiplerinin eğitim-öğretim faaliyetlerine önem verdikleri bir gerçektir.

a) Türklerde İslâm Öncesi Eğitim Öğretim

Hunlar, tarihte bilinen en eski Türk devleti olup, merkezleri Orhun-Selenga ırmakları ile Türklerin kutlu ülke saydıkları Ötüken ve çevresi merkez olarak kurdukları bir devlettir (Merey, 2008: 5). Sürü besleyen, atlı göçebe kabilelerden oluşmuştur. Özellikle komşuları Çin'e karşı korunmalarını kolaylaştırdığı için, Hunlar yerleşik değil konar-göçer (bozkır) bir yaşantıyı benimsemişlerdir. Bunun doğal sonucu olarak da savaşçılık, yöneticilik, bazı el sanatları ile dini inanışlar ve çocuk yetiştirmeye ilişkin değerler eğitime damgasını vurmuştur. Hunlardaki eğitimi; yaşayış biçimleri şekillendirmiştir (Akyüz, 2011, 6). Mete Han (Moudun), Devleti sağ ve sol olarak ikiye ayırmış ve her kısmı da 12'ye bölmüştür. Bu 12 kısmı da tekrar altışardan ikiye bölmüştür. Bunların tesadüfî seçilmiş rakamlar olmadığı kesindir.

Objektif olarak hazırlanmış matematik tarihi eserleri incelendiğinde, matematiğin geniş bir dalı olan cebire ait temel bilgilerin büyük bir çoğunluğunun, VIII. ile XVI. yy. Türk-İslam dünyası bilginleri tarafından ortaya konulmuş ve belli bir noktaya kadar da geliştirilmiş olduğunu yazmışlardır. “Cebir bakımından Öklid’den 1000 yıl ilerdedir.” Sözü Türk bilim insanı Harezmi için kullanılmıştır. (Sayılı, 1962, 71) Ortaçağ’da yetişmiş matematikçilerin çokluğu düşünüldüğünde Türkler eskiçağdan itibaren matematik bilimine hâkim olmuşlardır.

Eski Türklerin eğitim sisteminde törenin çok önemli bir yeri vardır. Bu töre gereğince, çocukların güçlü ve iyi bir asker olarak yetişmelerine çok önem verilirdi. Doğum ve ad verme günleri, törenlerle kutlanırdı. Çocuklar daha küçükken at niyetiyle koyunlara binerler, kuş ve fareleri okla vurmaya çalışırlar, ava götürülürlerdi. Onların biraz büyüünce ata binmeleri de yine törenlerle kutlanır, o gün çocuğa ad teslim edilir, at yarışları yapılırdı. Erkek çocuğun yetişmesinde ve savaş sanatını öğrenmesinde babasının çok önemli öğretici ve eğitici görevi vardı. Kızlardan da erkeklerle boy ölçüşen, düşmanları, vahşi hayvanları alt edenler çıkardı (Akyüz, 2011, 6).

Çin kaynaklarında kayıtlı şu olay da çok önemlidir: 574 tarihinde Kuzey Tszi hanedanı imparatoru bir Budist keşişe Budizm’in temel ilkelerini Türkçeye çevirtip, bu metni Türkler arasında dağıtarak onları Budizm’e çekmeyi emretmişti. Göktürk’ler arasında böyle bir propagandanın misyonerler tarafından sözle değil de yazılı metinler ile yapılmak istenmesi Göktürklerde okuryazarlığın yaygın olduğuna kanıttır (Akyüz, 2011, 13-14). Olayın gerçekleşme zamanı dikkate alınırsa Hunlar zamanında da bir yazının olduğu düşünülmelidir. Göktürklerdeki eğitim Hunlardakine kuskusuz çok benzemektedir. Eğitim töre içinde ve töre kanalıyla veriliyor, benzer özellikleri taşıyordu. Çünkü Göktürklerin yaşam biçimi de Hunlardan çok farklı değildi (Ünalın- Öztürk, 2008, 99).

Orhun abidelerinde yazılanlara baktığımızda Türk milletinin mükemmel tasvirleri verilmektedir. Tasvir bir edebi sanat türü olduğuna göre gelişmiş bir edebi türün varlığı Türklerde bilgi aktarımının kanıtıdır. Tanrının kutsadığı hakanların nasıl olmaları gerekliliği anlatılmaktadır. Geçmişte neler yaptıkları ve gelecekte nasıl davranmaları gerektiği üzerine değerlendirmeler yapılmıştır. Bir tarih metodu olarak ders alınması gereken tarihi bilgiler, idealize edilmesi gereken gerçek şahsiyetlerin yaptıkları, ustaca işlenmiştir. Türk boyları bir bir özellikleri ve yaptıkları ile tanıtılmıştır. Kitabeler birçok konuyu içeren ders kitabıdır. Bu ders kitaplarını dikan hakanlar okuma yazma bilmeyen topluluklar için dikmediklerine göre okuryazarlık oranı yüksektir. Sözlerine “Ey Türk Budunu” diye başlıyorsa hitap ettiği kitleler oldukça fazladır.

Göktürkler çağında Tarduş Türklerine ait Hoytu-Tamır mevkiinde bulunan yazıtlarda Göktürklerin Beşbalık üzerine gerçekleştirdikleri seferler anlatılırken tarih tam olarak verilmektedir. “maymun yılında dokuzuncu ay vardık. Beşbalık kutlu alp ordu ..... olsun. Orada kutlu” (Orkun, 1994, s. 109) Oniki Hayvan takvimini, en geniş anlamıyla kullananlar Türk kavimleridir. “maymun yılı yedinci ay yirmisinde Çine vardı” (Orkun, 1994, s. 115) buradaki sözden de anlaşıldığı gibi yıl, ay ve gün olarak olaylar ayrıntıları ile kayda geçirilmiştir. Bütün Türk kavimlerinde kullanılan bir takvim olması eskiçağlardan beri takvim bilgisinin Türklerde olduğunu göstermektedir (Turan, 2009, s. 55-68). Takvim bilgisi Türklerin doğa olaylarını değerlendirebildiklerinin bir kanıtıdır. Doğa olayları ki, astronomi, biyoloji, coğrafya vb. birçok bilimi ihtiva etmektedir. Kamların icraatlarına baktığımızda da astroloji, doğal tıp, dans figürleri, müzik (en zor ritimli müziklere halk rahatlıkla tempo tutabilmektedir) matematik bilimi ile ilintilidir.

Çin kaynaklarından anladığımız kadarıyla Göktürk'ler de tarım ile uğraşıyorlardı. "Her ne kadar Türkler yerlerini değiştirseler de herkesin kendi toprağı vardır." Topraklarını iyi işlesinler diye "Kapagan Kağan, Çin'den tarım araçları ve tohumluk talep etmişti." Ziraat ve tarım büyük tecrübe isteyen bir uğraştır. Mevsim bilgisi, takvim bilgisi, coğrafya bilgisi vb. gibi bilgilerin gelecek kuşaklara aktarılması da yaygın eğitimin en güzel örneklerinden birini bizlere gösterir (Ünalın- Öztürk, 2008, 102). Türklerin toprağı işlediklerinin en büyük kanıtı Türkçe zirai terimlerdir. "Tarık" (darı) tarımak suretiyle elde edilen şeydir, mahsuldür. Ziraatle uğraşana "tarıkçı", ekin ekmeğe tahsis edilmiş araziye "tarıklak" denirdi. Bugün bu kelime tarla telaffuz edilmektedir (Mahmut, 2005, 535). Türkler tarihten önceki devirlerde tarlaları sulama usulünü biliyorlardı. Bütün Orta Asya'da sulama kanallarının ismi "arık"tır. Türkler tarlalara su akıtmak için kazılmış kanallara arık derlerdi. Çünkü eski Türkçede armak, yarmak ve kazmak anlamındaydı (Arsal, 1947, 23). Anadolu Türkçesinde "ark" olarak geçmektedir. Zirai araçlara örnek olarak "tırmık" "tarlada sürgü sürmek" anlamında ve eski Türkçedir (Ögel, 1978, II, 15). Kuraklıkla ilgili "çatlak toprak" denmiştir. Türklerin geleneğine göre, bu çatlak topraklı tarlalar hoş görülmezdi (Ögel, 1978, II, 69).

Türk mezarlarında (kurgan) tespit edilen madeni eşyalar madenleri işleme bilgilerinin olduğunu açıkça ortaya koymaktadır. Arsal eserinde Rus köylülerinin Türk kurganlarını kazmak suretiyle zenginleştiklerini yazmaktadır. Çünkü bu kurganlarda tunç, altın, gümüş ve demirden yapılmış birçok ziynet eşya çıkarılmıştır (Arsal, 1947, 29).

Türk tarihinin en okuryazar topluluğu olan Uygurlar İran'dan veya dış İran'dan Mani dinini aldıkları gibi aynı bölgeden özellikle Maverünnehir'den Soğd alfabesini de almışlardır. Bundan özel bir Uygur alfabesi geliştirmişlerdir. Bu yazı ile kütüphaneler dolduran edebiyat, sanat ve din konularında kitaplar yazdılar. Onların basın tekniğini¹ bulduklarını gösteren deliller vardır. Baskı yolu ile kitapları çoğalttılar. Okuryazarlık arttı, toplumun bilgi düzeyi yükseldi. Yerleşik hayat nedeniyle planlı ve örgün eğitim daha yoğun hale gelmiştir. Bossert'e göre matbaayı Uygurların bulduğunu kabul etmek gerekir. Çinlilerde bu tekniği XI. Yüzyılda (1041) Pi-Seng isimli bir demirci, demirden harfler yaparak geliştirmişlerdir (Akyüz, 2011, 16). Doğu Türkistan'da Turfan'da yapılan kazılarda Uygurlara ait vakfiyeler bulunmuştur. Bu Uygur vakfiyelerinin birçok okulları bulunan bir Budist manastırına aittir. Her Uygur mabedinin kıymetli kitaplardan oluşan bir de zengin kütüphanesi bulunurdu.

Tercüme, muhtelif toplulukların kurduğu temasların doğal bir sonucudur. Pratik yaşama ve dışa açık Türklerin, yabancı kavimlerin dillerine karşı sempati duyduğu ve canlı bir tercüme hareketini geliştirme yolunda çaba gösterdiği bilinmektedir. M.Ö.1000 tarihinde, Türklerin Çinlilere gösterdiği kültür etkisini gösteren ve çevirmen anlamında gelen bir 'dilçi' sözü de vardır. Aynı sözü, Çinliler asıl telaffuzunu esas alarak "di-chi" şeklinde söylemişlerdir. Herodot, Tanrı Dağların yamaçlarında yaşayan Argimpayların çok lisan bildiklerini ve Karadeniz İskitleri ile yedi dil bilen tercümanlar vasıtasıyla iş kıldıklarını zikretmiştir (Herodot, 2010, IV/24, 304). Bu verilerden anlaşılıyor ki, tercüme Türklerde milattan binlerce sene önce medeniyetin önemli bir dalı olarak gelişme göstermeye başlamıştı. Bilhassa İslamiyet'in Türkler arasında yayılmasıyla Arapça ve Farsça Türk aydınlar zümresini son derece ilgilendirmiş, nihayet Türklerin söz konusu dillerle yaptığı bilimsel çalışmalar ve tercüme İslam medeniyetine ışık vermekle birlikte İslam dünyasını şerefle bezemiştir (Yasin, 2011,1-2).

b) Türk-İslâm Dünyasında Medreseler ve Bilgi

İnsanlık tarihinin gelişim süreci içerisinde ilahî dinlerin insanoğlunun eğitime ve inkişafına yaptığı katkıyı kabul etmemek gerçekle bağdaşmaz. Allah'tan gelen ilahî emirler

¹Geniş bilgi için bakınız. Th. Bossert, Tab Sanatının Keşfi, İkinci Türk Tarih Kongresi (1937).

Peygamberleri vasıtasıyla insanlığa duyurulmuş bu ilahî emirler insanlık için yeni bir açılım ve inkişaf faktörü olmuş, insanlığın gelişimine ve yükselişine imkân sağlamıştır. İlahî dinler öğretilerini ve temel prensiplerini yazılı kaynakları olan kutsal kitaplardan alıyorlardı. Evrensel dinlerden olan Musevîlik, Hristiyanlık ve İslâmiyet insanlığın gelişim ve inkişafına büyük katkı sağlamıştır. İslâm Dini ilk emri “OKU” (Kur’an Alak. 96 /1-5) ile insanlığa yeni bir uzak görüşlülük (vizyon) sunmuş ve diğer toplumlardan farklı olarak ayrı bir misyon yüklemiştir.

İslâm’ın başlangıcından itibaren cami dinî inançların öğretildiği yer olarak görülüyordu. Âlimler görüşlerini tartışmak için camide toplanıyorlardı. Dini konuların yanında, tarih, şiir, gramer vb. konular camide öğretiliyordu (Talas, 2000, 17). Mescitlerde yabancı ilimler olarak adlandırılan İslâmî ilimlerin dışındaki tarih, şiir, edebiyat, matematik, tıp, gibi dersler çok sık okutulmuyordu. Bu tür dersler daha çok kütüphaneler ve hastaneler olmak üzere “dâr”, “beyt”, “hizâne” gibi adlarla anılan kurumlarda yapılıyordu (Makdisî, 2004, 32).

Okul anlamında medreselerin esas çıkış yeri Horasan ve Maverâünnehr bölgesidir. Buralarda özel veya camilere bağlı medreseler vardır. Bu bölgede medrese terimi genel anlamda okul karşılığında kullanılıyordu. Müstakil olarak okullara medrese dendiği gibi, cami ve Kur’an okullarına da medrese deniyordu. Görülüyor ki, burada mektep ve medrese terimleri birbirine karıştırılmıştır. Bu durumda, medrese Horasan ve Maverâünnehr bölgesinde çeşitli amaçlarla kurulan okulların devamıdır. Horasan ve Maverâünnehr bölgesindeki medreselerin kuruluşunda Budist-Türk manastırların etkisi olmuştur (Taşdemirci, 1988, 271). VII. yüzyıldan itibaren İslam orduları ile karşılaşan Türkler şiddetli çarpışmalardan sonra nihayet VIII. yüzyıldan itibaren kendi istekleriyle Müslüman olmaya başladılar. IX. yüzyılda kitleler halinde Müslümanlığı kabul etmişlerdir.

Şüphesiz Ortaçağ eğitim-öğretim faaliyetlerine damgasını vuran Nizâmîye Medreseleri sağlamış olduğu imkânlar ve sunduğu eğitim faaliyetleri ile dünyanın ilk yüksek öğretim kurumları kabul edilebilir. Bu önemli eğitim kurumları birden bire ortaya çıkmamıştır. Bu kurumların ortaya çıkışı için, tarihsel süreç içerisinde Türk-İslâm Kültürü’nün kaynaşması neticesinde şekillendiğini söyleyebiliriz. Medreselerin kaynağını ortaya koymaya çalışırken beslendiği ve etkilendiği kültürleri de doğru tahlil etmek gerekir. Medreseler, bir Türk- İslâm müessesesidir. Medreselerde uygulanan öğretim metodu tümdengelim (dedüktif) özelliği taşımaktadır. Bu tümdengelimci metodun uygulanması ezber, tekrar, kavrama, müzakere (tartışma) ve defter (not tutma) olmak üzere beş aşamada gerçekleştirilmekteydi.

Medreselerde bütün ilimler öğretilmiştir. Tıp, astronomi, kimya, tarih, kelam, fıkıh, hadis vs. yelpazesi oldukça geniş bir eğitim-öğretim kurumu olan medreseler Türk düşünce ve bilgi hayatına önemli vizyonlar kazandırmıştır. Birçok ilim insanı yetiştirilmiş ve bu okullarda görev almışlardır.

Türkler tabiplerine büyük saygı gösteriyorlardı. Bu saygıyı, gerek bağlı oldukları din ve gerekse kendilerinin toplum hayatı ve edebiyatları emrediyordu. “hekimsiz, hâkimsiz yerde oturulmaz” gibi atasözü Türklerin hekime ve hâkime olan saygı boyutunu ortaya koymaktadır. Tıbbın bir bölümü tedavi ise, ikinci bölümü de hıfzı sıhhadır, sağlığı korumaktır. Sağlığın en büyük şartı ise yemeye içmeye dikkat etmektir.

Örnek verecek olursak sıhhatli yiyecek olan yoğurt Türklerin en önemli yiyeceğidir. Türklerin hayvancılıkla geçinen bir toplum olmaları nedeniyle sütü yoğurda dönüştürebilmeleri kadar doğal bir şey olamaz. Binlerce yıl Türk hâkimiyeti veya Türk kültürü

etkisi altında kalmış toplumların da yoğurt yapımını öğrenmiş olmaları çok doğaldır. Orta Asya kavimlerinin batı uzantısı olan İskitlerin yoğurt yaptığı ve yoğurda benzer yiyecekler yediklerini Hipokrat (M.Ö. 460-370) da bildirmiştir (Ögel, 1978, IV, 19). Eskiden insanlar yaz mevsiminde etin kokuşmasını engellemek için eti yoğurt ile sıvarlardı. Yoğurt eskiden kozmetik olarak da kullanılmıştır. Uygur Türklerinin en temel besin maddelerinden biri yoğurttu. Onlar Budist inançlarına göre dünyayı koruyan kollayan Tanrılara yoğurt ve süttten yapılmış yiyecekler sunmaktaydılar. Budizm o devirde Türkler arasında epeyce yayılmış durumdaydı. Taklamakan Çölü'nün kuzey doğusundaki Turhan, Karahoca (Hoçu) civarında bulunan Uygur metinlerinde yoğurt ifadesi de geçmektedir. M.S. VIII. yüzyıl Türkçe metinlerde yoğurt ve yoğrut ifadelerinin kullanıldığı görülmektedir. Oğuzlar, Selçuklular, Osmanlılar hüküm sürdükleri ülkelere kültürleri ile birlikte yoğurdu da taşımışlardır.

Geçmişinden bugüne kırmızı, başta verem, astım, zatürece, kalp ve damar hastalıklarıyla bazı kadın hastalıklarında, kilo aldırma, dayanıklılığı ve enerjinin artımını sağlamak ve şifa amacıyla önerilmektedir. Kısrak sütü biyokimyasal bakımdan inek sütünden çok farklıdır. En belirgin fark, kazein kısmında görülür. İnek sütünde bulunan kazein ekşidiği zaman kaba, yayvan ve çabuk çöken tortular halini aldığı halde bu durum kısrak sütü için geçerli değildir. Kısrak sütünün kendine özgü olarak hazırlanan maya ile ekşitilerek hazırlanan kırmızı az köpüklü, mayhoş lezzetli bir yapıya sahiptir. Kısrak sütünde bulunan şeker; süt asidi, alkol ve asit karbona ayrılarak insanın sindirim sisteminde olumlu etkiler sağlar (Üstün, 2009, 251). Bu iki örnek aslında koruyucu hekimlik denen sistemin uygulanmasıdır. "Dilini tut, boğazına hakim ol, çok uyuma, gözünü yum, kulağını tıka ve böylece huzur içinde yaşa." (Hacip, 1985, 477) Türkler sağlıklı yaşamının formülü bu sözde vurgulanmıştır.

Türk coğrafyasında kütüphaneler mevcuttur. Horasan'da Merağa şehrinde, Nasreddin Tusi tarafından 1258 tarihinde kurulan rasathanenin yanında yapılmıştır. İçerisinde 400.000 cilt eser mevcuttur. (Karakas, 1991, 59-60)

Bir toplumun bilim, felsefe, edebiyat gibi alanlara olan katkısı genellikle üç farklı noktadan değerlendirilmektedir. İlk ölçüt, bir toplumdan yetişmiş olan düşünürlerin sayısı ve dolayısıyla bu düşünürlerin katkılarıdır, ikincisinde, toplumun söz konusu alanlara vermiş olduğu değerlerin sonucu olarak kurulmuş müesseseler, ayrıca düşünürlere değer verilmesi, onların korunması ve desteklemesiyle elde edilebilen ve ancak uzun vadede sonuçları alınan başarılarıdır. Üçüncüsü, bilgi birikiminin çoğaltılması, aktarılması ve bu sayede belli bir zihniyetin, dünya görüşünün ve bir sistemin oluşturulabilmesidir. Şüphesiz bu üç faktör birbiriyle yakın ilgi içinde olup, ideali birbirini destekleyip beslemesidir. Ortaçağ İslam dünyası düşünürleri arasında Türkler önemli bir yer tutmaktadır. Aslen Türk olan ilk düşünürler arasında Maked el-Cüheni, Cehm İbn Safvan, Ahmed Serahsi, Ebu Bekir Razi, Farabi, İbn Sina, Beyruni, Süheverdi, Mevlana, Sadreddin Konevi, Nasıreddin Tusi, Aziz Neseî sayılabilir.

Bir toplumun düşünce hayatına katkısını gösteren diğer ölçüt bakımından, yani o toplumun himaye ettiği düşünürler ve kurmuş olduğu müesseseler bakımından Türkler önemli bir yere sahiptirler. Mesela Gazali (1058-1111), Ebul-Berekat Bağdadi (1076-1166), Fahreddin Razi (1149-1210), Abdüllatif Bağdadi (1161-123D, Muhyiddin İbn el-Arabî (1165- 1240) Türkler ile yakın ilgi içinde olmuş ve Türk sultanlar tarafından çalışmaları desteklenmiştir.

Sonuç

Bir millet, kendine mahsus kültürle ve onu oluşturan değerlerle şekillenerek hayat bulur. Bu değerler; o millete ait dil, din, inanç, felsefe, folklor, gelenek ve görenekler gibi en önemli zenginliklerden oluşur. Geçmiş bugüne, bugünü de geleceğe taşıyan bu zenginlikler korunup, yaşatıldığı müddetçe, kültür de yaşar, dolayısıyla o kültürle hayat bulan millet de

yaşar. Çünkü bir milletin varlığının sürdürülebilmesi ve benliğinin korunabilmesi, kültürel değerlerle mümkün olabilmektedir.

İnsanoğlu duyguları, hareketleri, yaşaması, gıda ihtiyacını gidermesi ve kendini koruması için sığınak araması ve bulması yönü bakımından diğer canlılardan farksızdır. Ancak insan, fikir ve düşüncesi, sosyal yardımlaşması, cemiyet içerisinde yaşaması, yaşadığı hayata ilim ve fikir katması, öğrenilmiş bilgilerin gelecekteki nesillere aktarılması, sosyal ve iktisadi alanda yaptığı çalışmaları ile diğer canlılardan ayrılırlar. Bu bakımdan insanoğlu, dünyadaki faaliyetleri neticesinde yeni kültürler ve medeniyetler oluştururlar.

Eğitim ve öğretim hayatı, dün olduğu gibi bugün de medeniyetlere yön veren, devletlerin ve toplumların her alanda ayakta kalmasını sağlayan en önemli etkidir. Eğitim ve öğretim programının düzenli, sistematik ve uygulamalı bir şekilde verilmeyen toplumlarda, geleceğinin karanlık olacağı aşikârdır. Eğitim ve öğretim, toplumu zinde ve ayakta tutan ana unsurlardan birisidir. Bir milletin ileriye gitmesini, hayata her an hazırlıklı ve gelecek hayatın yaşanabilir şekilde olmasını sağlar. Günümüzde de dünya hayatına yön verenler ilmi hayatta ileri seviyede olanlardır.

Türkler, kültürlerini ve bilgilerini bazen taşlara, ağaçlara, kâğıtlara yazarak veya destanlarda gizleyerek yeni nesillere aktarmışlardır. Türk medeniyeti işte bu nedenle geniş coğrafyalarda var olmuştur. Bu medeniyet insanlığa yazıdan matbaaya, hukuktan tıba büyük hizmetlerde bulunmuştur. Dünya bu durumu kabullenmekte zorlansa da bu yadsınamaz bir gerçektir.

KAYNAKÇA

- Anonim. (1988). Türkçe Sözlük, C. I, Ankara, Türk Dil Kurumu.
- AKARSU, Bedia, (1998) Felsefe Terimleri Sözlüğü, İstanbul.
- AKYÜZ, Yahya, (2011) Türk Eğitim Tarihi, 20. Baskı, İstanbul, Pegem Yay.,
- ARSAL, S. M. (1947) Türk Tarihi ve Hukuk, İstanbul. İsmail Akgün Matbaası.
- BAŞARAN, İbrahim E., (1984) Eğitime Giriş, Ankara.
- BİNBAŞIOĞLU, Cavit, (1988) Eğitime Giriş, Ankara.
- DEMİR, Necati, (2009) “Türk Tarihinin ve Kültürünün Kaynağı olarak Kaya Üzeri Resimler (Petroglifler) ve Yazılar”, Zeitschrift für die Welt der Türken, Münih, s. 5-19.
- DEMİREL, Ö., KAYA, Z., (2007) “Eğitim ile ilgili Temel Kavramlar”, Eğitim Bilimine Giriş, Ankara.
- FİDAN, N., ERDEN, M., (1998) Eğitime Giriş, İstanbul.
- HACİP, Y. H. (1985) Kutadgu Bilig, Çev. R. R. Arat, Ankara., TTK.
- Herodot, (2010) Tarih, Çev. Müntekim Ökmen, İstanbul, T. İş Bankası Yay.
- KAFESOĞLU, İ. (1984) Türk Milli Kültürü., İstanbul, Boğaziçi Yayıncılık.
- KARAKAŞ, M. (1991) Müsbet İlimde Müslüman Alimler. Ankara: Kültür Bakanlığı.
- MAHMUT, K. (2005) Divanü Lugati't-Türk. Çev. S. T. Seçkin Erdi, İstanbul, Kabcacı.

- MAKDİSÎ, George, (2004) Ortaçağ'da Yüksek Öğretim İslâm Dünyası ve Hristiyan Batı Çev. Ali H. Çavuşoğlu - Hasan T. Başoğlu, İstanbul.
- MEREY, Zihni, (2008) Türk Tarihi ve Kültürü, Ankara.
- ORKUN, H. N. (1994) Eski Türk Yazıtları, C. II. Ankara: TDK.
- ÖGEL, B. (1978) Türk Kültür Tarihine Giriş, C. II, İstanbul. MEB.
- ÖGEL, B. (1978) Türk Kültür Tarihine Giriş, C. IV, İstanbul, MEB.
- ÖNCÜL, Remzi, (2000) Eğitim ve Eğitim Bilimleri Sözlüğü, İstanbul.
- PALA, Aynur, (2006) "Eğitimin Temel Kavramları", Eğitim Bilimine Giriş, Ankara.
- SAKAOĞLU, S.-DUYMAZ, A. (2002) İslamiyet Öncesi Türk Destanları, İstanbul, Ötüken Yay.
- SAYILI, Adnan, (1962) Abdülhamit İbn Türk'ün Katışık Denklemlerde Mantıki Zaruretler Adlı Yazısı ve Zamanın Cebri, VII. seri, no. 41, Ankara, TTK.
- TALAS, M. Asad, (2000) Nizamiye Medresesi ve İslâm'da Eğitim-Öğretim, Çev. Sadık Cihan, Samsun.
- TAŞDEMİRCİ, Y. D. (1988) "Medreselerin Doğuş Kaynakları ve İlk Zamanları", Erciyes Ün. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Kayseri, s. 269-278.
- TOSUN, Cemal, (2005) Din Eğitimi Bilimine Giriş, Ankara.
- TURAN, O. (2009) Oniki Hayvanlı Türk Takvimi, İstanbul, Ötüken Yay.
- Türk Dil Kurumu, (1988) Türkçe Sözlük, C. I, Ankara.
- ÜNALAN, S.-ÖZTÜRK, H., (2008) "İslâmiyet'ten önce Türklerde Eğitim ve Öğretim, Fırat Üniv., İlahiyat fak. Dergisi, S. 13: 2, Elazığ, s.89-109.
- ÜSTÜN, Çağatay, (2009) "Eski Bir Türk İçeceği: Kımız (Koumiss) TÜBAR-XXVI, Güz, Niğde, s. 247-255.
- YASİN, Yüsüpcan, (2011) "Moğol İmparatorluğu Dönemine Kadar Türklerde Tercüme", Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, XI/1, İzmir, s.1-10.